

ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԱՅՈՑ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆՀԱՏԱԿԵՆՏՐՈՆ ԵՎ ԿՈԼԵԿՏԻՎԱԿԵՆՏՐՈՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՂԱՎԱՂՎԱԾ ՁԵՎԵՐԻ ՀԱՄԱԾԻՐՈՒՄ

ՄԵՅՐԱՆ ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Ազգերի կյանքում պատմական հաղթանակներն ու պարտությունները, հաջողություններն ու ձախողումները պայմանավորված են անցյալ ու ներկա ժամանակներում ձևավորված արտաքին (առարկայական) և ներքին (ենթակայական) տարբեր գործոններով: Ենթակայական գործոններ ասելով նկատի ունեմ տվյալ ազգի ինքնության բաղադրիչները՝ հոգեկերտվածքը, վարքաձևերը, բարոյահոգեբանական գծերն ու դիրքորոշումները, սեփական արժեհամակարգի (մշակույթ, պատմություն, ավանդույթներ, մարդիկ, պետություն, հայրենիք, իշխանություն) նկատմամբ վերաբերմունքի ձևերը և այլն: Այդ ենթակայական գործոնները ի վերուստ տրված, մեկընդմիջտ, անփոփոխ, հիմնագոյացային իրողություններ չեն, այլ կյանքի կազմակերպման որոշակի մշակութակերպում ձևավորված հոգեգծեր, մտակեցվածքներ ու դիրքորոշումներ, որոնք տվյալ ժողովրդի բազմադարյա գործունեության ընթացքում կերպափոխվում են, ձեռք բերում նորանոր երանգներ ու դրսևորումներ¹: Եթե դրանք պատմական տարբեր դարաշրջաններում գրեթե նույնությամբ դրսևորվում են, ուրեմն գործ ունենք ժողովրդի մեջ արմատացած ինքնութենական դիրքորոշումների, բարոյահոգեբանական կեցվածքի, արժեքների նկատմամբ արմատավորված վերաբերմունքի ձևերի կամ կոլեկտիվ անգիտակցականի արքետիպերի հետ, որոնք, առանձին-առանձին ու իրար լծորդված, պայմանավորված են տվյալ ժողովրդի մարդաբանական հատկությունների, գոյակերպի, արժեհամակարգի ու կյանքի կազմակերպման որոշակի մշակութակերպի յուրահատկություններով:

---

¹ Պատմական իրադարձություններում ենթակայական գործոնների դերակատարության հարցի կապակցությամբ հարկ է նկատի ունենալ հետևյալը. ինչպես յուրաքանչյուր ազգի, այնպես էլ հայոց մեջ գոյություն են ունեցել և ունեն մտածելակերպի ու գործելակերպի բազմազանություն, տարբեր ու իրար հակադիր վարքաձևեր, դիրքորոշումներ, կողմնորոշումներ, ազգային, քաղաքական, կրոնական, սոցիալ-մշակութային այս կամ այն արժեքի հանդեպ վերաբերմունքի տարբեր, երբեմն փոխբացառող ձևեր: Ուստի, եթե տվյալ ազգին, օրինակ՝ հայությանը, վերագրում ենք որևէ հատկություն կամ դիրքորոշում, ապա նկատի ունենք տարբեր իրավիճակներում հայերի որոշակի հատվածի կամ գերիշխող մասի պահվածքն ու մտակեցվածքը:

Սովորաբար տարբերակում են անհատակենտրոն և կոլեկտիվակենտրոն մշակութակերպեր՝ հաշվի առնելով հետևյալ հանգամանքները՝ անհատների մտածելակերպն ու գործելակերպը, նրանց փոխհարաբերությունը խմբի ու հասարակության հետ, միջանձնային փոխհարաբերությունների բնույթը, անհատների ինքնագիտակցման ու սոցիալական կյանքի ընկալման յուրահատկությունները, որոշումների ընդունման ձևերը, վերաբերմունքը կոնֆլիկտների, կրթության, սոցիալ-բարոյական արժեքների նկատմամբ, վարքագծի նորմերն ու կանոնները, պատկերացումները բնության, հասարակության, ազգի, պետության և իրավունքի վերաբերյալ և այլն²: Ըստ իս թեև հայերին բնորոշ են թե՛ անհատակենտրոն և թե՛ կոլեկտիվակենտրոն (ընտանիքակենտրոն, խմբակենտրոն, կուսակցակենտրոն) մշակույթի տարրեր, սակայն մեզանում գերակշռում է (եթե անգամ չի գերակշռում, ապա տարածված է) կյանքի կազմակերպման անհատակենտրոն մշակույթը՝ իր չափավոր ու ծայրահեղ, հորիզոնական ու ուղղահայաց դրսևորումներով³: Գտնվելով տարբեր մշակույթների հատման խաչմերուկում՝ թվում է, թե հայությունը կկարողանար կամ կձգտեր համադրել կյանքի կազմակերպման անհատակենտրոն ու կոլեկտիվակենտրոն մշակույթների լավագույն տարրերը, սակայն, դժբախտաբար, պատմության ընթացքում հայությունը ավելի շատ օգտվել է դրանց **թերություններից**, քան **առավելություններից**⁴:

² Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «**Психология и культура**», пер. с японск. под ред. Мацумото Д., СПб., 2003, **Триандис Г. К.** Индивидуализм и коллективизм: прошлое, настоящее и будущее / Психология и культура. СПб., 2005:

³ Հայոց անհատապաշտության և անձնապաշտության մասին արտահայտվել են տարբեր դարերի հայ մտածողներ ու գործիչներ, հայոց հոգեկերտվածքի, նկարագրի ու ինքնության մասին հետազոտությունների հեղինակներ, (տե՛ս, օրինակ, **Մու. Նազարյանց**, Մի ընդհանուր հայկական ընկերություն Ռուսաստանի մեջ, վասն բարեկարգելու Հայերի նիւթական և բարոյական կեանքը, «Հիւսիսսփայլ», թիվ 7, 1862, էջ 47, **Մ. Նալբանդյան**, Հրապարակախոսական երկեր, Եր., 1979, էջ 32, **Մ. Օրմանեան**, Հայութեան հոգին: Բանախօսություն արտասանեալ ի լսարանի կրթափրաց ընկերութեան Յիւկիւտար ի 26 մայիսի 1879, Բ տպագրություն, Անթիլիաս, 1955, **Է. Ա. Հարությունյան**, Ազգային ինքնություն և կյանքի մշակույթ, Եր., 2004):

⁴ **Անհատակենտրոն մշակույթի** առավելություններից են՝ անհատների ինքնուրույն գործունեությունը խրախուսելն ու իրավունքները պաշտպանելը, անհատների ինքնավստահությունը, մրցունակությունը, ճկունությունը, նախաձեռնողականությունը, ստեղծագործականությունը, սոցիալական ենթախմբերի բազմազանությունը և այլն, իսկ հնարավոր թերություններից են՝ անձնապաշտությունը, անտարբերությունը կոլեկտիվի շահերի ու արժեքների հանդեպ, խմբային (պետական) մտածողության բացակայությունը, սոցիալական թույլ համագործակցությունը, անիշխանությունը, ներկայապաշտությունը, օգտապաշտությունը, ենթախմբերի (կուսակցությունների, կլանների) միջև անառողջ մրցակցության հնարավորությունը, որը կարող է դառնալ սոցիալական ցնցումների և նույնիսկ քաղաքացիական պատերազմի պատճառ: **Կոլեկտիվակենտրոն մշակութակերպի** առավելություններից են՝ համախմբված ու միասնական գործողությունները, խմբային (ազգային) արժեքներով առաջնորդվելը, կարգապահությունն ու կարգավարժությունը, նվիրվածությունը ազգային ու խմբային արժեքներին, սոցիալական պատասխանատվությունը, բարոյական արժեքներին նախապատվություն տալը և այլն, իսկ հնարավոր թերություններից են՝ անհատի ազատությունը սահմանափակելը, անհատական նախաձեռնություններն անտեսելը, ենթարկվածության սովորույթը, որո-

Անհատակենտրոն ու կոլեկտիվակենտրոն մշակութակերպերի խեղաթյուրված ձևերը (անձնապաշտություն, խմբապաշտություն) ժամանակի ընթացքում բացասական հետևանքներ են թողել հայոց ինքնութենական որակների ու դիրքորոշումների, արժեքների, օրինակ՝ պետականության ու իշխանության նկատմամբ վերաբերմունքի վրա՝ հայոց մեջ ձևավորելով անկախությունից հրաժարվելու, հպատակային ու ծառայամտական քաղաքական ենթամշակույթ, անդեմ հարմարվողականություն, ներկայապաշտական ու օգտապաշտական կեցվածք, անտեսլական գոյակերպ, ազգային արժեքների ու պետականության նկատմամբ անտարբերություն և այլն: Հայերը հասարակական մեծ խմբերում առավելապես գերադասում են հորիզոնական, իսկ փոքրերում (ընտանիք, գերդաստան, ցեղ, համայնք, կլան)՝ ուղղահայաց հարաբերություններ, անշուշտ, եթե իրենք են գտնվում այդ բրգաձև հարաբերությունների վերին մասում: Այսօրինակ երկակի կարգավիճակը ստեղծում է տարօրինակ կացություն՝ ինքնաբավի հոգեբանություն ունեցող անհատը, որը փոքր կոլեկտիվում իրեն պատկերացնում է միայն առաջին տեղում կամ առաջնորդի դերում, մեծ խմբերի հորիզոնական հարաբերություններում կամ պետք է մոռանա իր արտոնյալ կարգավիճակի մասին և հաշտվի համահավասար լինելու գաղափարին, կամ զարտուղի ուղիներով փորձի ցուցադրել առաջնորդի իր հավակնությունները: Ստացվում է, որ ուղղահայաց հարաբերություններում սոցիալականացված անհատը պետք է պահպանի հորիզոնական հարաբերությունների արժեքները, կամ, կոպիտ ասած՝ «բռնակալը» պետք է լինի ժողովրդավար: Այս անհամատեղելի դերերը անհատների վարքը դարձնում են հակասական ու անկանխատեսելի, իսկ կյանքի կազմակերպման մշակութակերպը որոշարկելու տեսակետից՝ անորոշ ու անսահմանելի: Հայոց մեջ այս երկակի կարգավիճակի ամրակայմանը նպաստել է նաև այն հանգամանքը, որ պատմականորեն անհատակենտրոն հայերը ապրել են այնպիսի պետություններում, որոնց իշխանատեր ժողովուրդները (արաբներ, թուրքեր, պարսիկներ, ռուսներ) պատկանում էին կոլեկտիվակենտրոն մշակույթին:

Անհատական գոյակերպը կամ անհատականը՝ «մեր ազգի թե՛ ազգային և թե՛ մարդկային կերպարանքի այդ գլխավոր արժեքն ու հարստությունը»⁵, ժամանակի հոլովությամբ ձևախեղվել է և առավելապես դրսևորվել անձնապաշտության, իսկ համակեցությունը՝ սահմանափակվել ընտանիքապաշտության ու խմբապաշտության ծայրահեղ ձևերով⁶: Իսպանացի փիլիսոփա Օրտեգա-ի Գասետը «Անողնաշար

շումների համար անձնական պատասխանատվությունից խուսափելը և այլն:

⁵ Է. Աթայան, Հոգի և ազատություն, Եր., 2005, էջ 204:

⁶ Պատահական չէ, որ հայ գրողներն ու մտածողները ստեղծել են ավանդական հայկական ընտանիքի պաշտամունք, գերագնահատել ընտանիքի նշանակությունը՝ դրանով փորձելով հիմնավորել պետության փոխարեն ընտանիքի առաջնային ու հիմնարար դերը ազգի կյանքում՝ «Զորավոր է այն ազգը, որ ունի զորավոր ընտանիք» (Մու-

Իսպանիա» երկում Իսպանիայի պատմական զարգացման յուրահատկությունը համարում է այն, որ ստեղծագործել են հիմնականում ժողովրդական զանգվածները և ոչ թե անհատականությունները: Իսկ իր ժամանակի Իսպանիայի ողբերգությունը համարում է այն, որ այն վերածվել է զանգվածի կայսրության և զրկվել անհատականություններից, «լավագույն» մարդկանցից, հզոր առաջնորդներից: Թվում է, թե այս առումով հայերի բախտը բերել է, որովհետև հայ հասարակությունը անհատականությունների (ավելի ճիշտ՝ անհատների) հանրագումար է, «անհատների կայսրություն»: Սակայն ընդամենը թվում է, որովհետև այդ անհատների մեծ մասը, եթե նրանց դիտարկենք իրենց գործունեության եղանակների ու արդյունքների տեսանկյունից, զուրկ են անհատականությանը բնորոշ բարձր հոգևոր առաքինություններից և մտքի ու գործի վերանձնական սլացումներից: Այս կապակցությամբ հոգեբան Շ. Պողոսյանը իրավացիորեն նկատում է, որ «հայ անհատականությունը զուրկ է այն հոգեկան ազդակէն՝ որ անկախ եսերը, անհատները իրարու կը շաղկապէ և անոնցմէ կը կերտէ **ազգային զորաւոր ամբողջութիւն մը**: Այլ խոսքով Հայը անհատականութիւն ունի, բայց **բարոյական անձնականութիւնը տակաւին տկար է եւ անզօր**, ինչ որ կնշանակէ **խնայական զարգացումի եւ հոգեկան ազատագրումի պակաս**: Ահաւասիկ այս է այն պատճառներէն մին ալ թէ ինչո՞ւ Հայը ազատութեան ձգտի, բայց ազատութիւն ձեռք չի կրնար ձգել, թէ ինչո՞ւ կը ջանայ միութիւն կազմել, բայց «**անմիաբանութիւնը**» միշտ տիրական է իր պատմութեան մէջ»⁷: Բնականաբար, այդպիսի անհատներից դժվար է ստեղծել մի ամբողջություն, որը կարողանա լուծել ազգի առջև կանգնած խնդիրները: Առհասարակ, եթե անհատակենտրոն մշակույթում խնդրահարույց է որևէ նպատակի շուրջ մարդկանց համախմբելը (դրա համար անհրաժեշտ են գրավիչ արժեքային համակարգ, անհատականության ու քաղաքացիության սոցիալ-բարոյական նշանակության գիտակցման որոշակի մակարդակ և այլն), ապա խառնածին մշակութակերպերում համատեղ գործունեության փորձառության պակասի ու ազգի մեջ արմատացած օտարածին ու ներմուծված-աղավաղված դիրքորոշումների, մտակաղապարների ու վարքաձևերի պատճառով՝ չափազանց բարդ իրականանալի խնդիր⁸: Հարմարված, ծառայամիտ ու

րագան) նշանաբանով: Այսպիսի մտածելակերպը երկարատև պետականագուրկ վիճակի հետևանքներից է: Նման մտածողությամբ շատ դժվար է կառավարման ոլորտում ավանդական ընտանիքի ուղղահայաց միջանձնային մոդելից անցում կատարել հորիզոնականին: Քանի որ ավանդական հայկական ընտանիքը հիմնված է բրգաձև հարաբերությունների վրա, և եթե այդ կառավարման ձևը սովորույթի ուժով տեղափոխվի պետական կառավարման ոլորտ, ապա նույնիսկ Սահմանադրության առկայության դեպքում կունենանք բռնապետական, լավագույն դեպքում՝ ավտորիտար կառավարման ձև:

⁷ Յ. Պ. Պողոսեան, Ներածութիւն հայ հոգեբանութեան, Գահիրէ, տպ. Սահակ-Մեսրոպ, 1958, էջ 245:

⁸ Օրինակ, ժամանակին Գրիգոր Արծրունին կարծում էր, որ այլ ազգերի համե-

ներկայապաշտ անհատները զբաղված են միայն իրենց անհատական ինքնապաշտպանության կամ փրկության հոգսով, ուստի չեն մտածում հավաքական ինքնապաշտպանության, քաղաքականապես համախմբվելու և սեփական պետություն ունենալու կամ այդ պետությունը պահպանելու ու հզորացնելու մասին: Մինչդեռ միայն սեփական շահերով առաջնորդվող անհատների բազմությունը, որն իր առջև չի դնում և չի կարող դնել մեկ ընդհանուր նպատակ, դատապարտված է մտածել միայն սեփական ինքնապաշտպանության մասին: Ինչպես նկատել է Ս. Ս. Գաբրիելյանը, հայը հարկադրված էր իր իմացականությունն ու հնարամտությունը «անհատական ինքնապաշտպանութեան համար կիրարկել շատ դարերէ ի վեր, վասն զի գուրկ է գտնուած ազգային կազմակերպեալ զօրութեան կամ հաւաքական ինքնապաշտպանութեան առաւելութիւններէն: Այս դժբաղդութիւնն է որ անոր հնարիմացութեանը կուտայ պզտիկութեան եւ եսականութեան արատը»⁹: Միայն իրենց ինքնապաշտպանության մասին մտածողները չեն կարող համախմբվել ու երկարատև պայքար մղել իրենց ազգային իրավունքների համար, չեն կարող զիտակ լինել «ազգ կերտելու գիտության» (Շահան Լաթալի) մեջ:

Անձնապաշտությունը բացասական ազդեցություն է թողել միջանձնային հարաբերությունների վրա: Առհասարակ, անձնապաշտ հայերը խուսափում են միջանձնային ուղղահայաց հարաբերություններից, հատկապես չեն սիրում ենթարկվել իրենց ազգակիցների իշխանությանը, որովհետև իրենց արժանապատվությունից ցածր են համարում ենթարկվել իրենցից ոչնչով առավել ազգակիցներին (խորքային դրոշապատճառը հետևյալն է՝ «ինչո՞ւ պետք է նա իշխի և ոչ թե ես, ինչո՞ւ վ է նա ինձնից առավել»): Եթե ենթարկվել ու ծառայել, մտածում է անձնապաշտ հայը, ապա ավելի լավ է ենթարկվել ու ծառայել օտարին: Վերջինս պատկերացվում է իբր «հավասար ու արդար» վերաբերմունքի երաշխավոր, իսկ իրականում նա վարպետորեն կարողանում է հայերի մեջ ստեղծել անհանդուրժողականության մթնոլորտ և օգտվել

մատ հայերի համախմբումը մի գաղափարախոսության կամ վարդապետության շուրջ անչափ դժվարին գործ է, որովհետև նրանք «բնականապես անմիաբան» են, թշնամի կարգապահությանը, չեն ընդունում հեղինակություններ, ունեն անիշխանական վիճակներ և երկպառակություններ ստեղծելու հակումներ. «Ուրիշ ազգերը այնպես էլ տրամադիր են դեպի հաւաքական, համերաշխ, *հաստակից* հասարակաց խմբերի կազմակերպելը, իսկ հայերը բնածին հակակրոթիւն ունեն դէպի սերտ միութիւն, դէպի համերաշխ գործունէութիւն, դէպի դիւցիպլինա, դէպի հավաքական միահամուռ գործունէութիւն...: Չուր ասված չէ, թե որտեղ *երկու* հայ կհավաքվի, դրանց մեջ անպատճառ *երեք* կարծիք կծնվի...» (**Գրիգոր Արծրունի**, Մենք մեզ վարձատրված կը համարենք, «Մշակ», 1892, № 1): Հայերի անմիաբանությունը, որը երբեմն հանիրավի առասպելականացվում է, անհատակենտրոն ու կոլեկտիվակենտրոն մշակութակերպերի աղավաղված ընկալումների ու դրանց կիսատ-պրատ գործադրումների հետևանք է:

⁹ Ս. Ս. Գաբրիելյան, Հայկական ճգնաժամն եւ վերածնութիւն, Պոսթոն, 1905, էջ 210:

նրանց միջև եղած հակասություններից ու յուրաքանչյուրի անձնային թուլություններից: Այլ խոսքով՝ հայերը գերադասում են «հավասարություն» ու «ինքնավարություն» ապահովող միջանձնային հորիզոնական հարաբերությունները, իսկ եթե դա անհնար է, ապա պատրաստ են հանդուրժելու ուղղահայաց հարաբերությունները, եթե դրանց գլխավերևում օտարազգի իշխանավոր է: Յուրայինին մերժող անձնապաշտ ու ծառայամիտ հայերը նույնպես դժգոհում են օտարազգի իշխանությունից, սակայն չեն վիրավորվում՝ դա համարելով բնական երևույթ, որովհետև իշխողները յուրային չեն: Եթե օտարի իշխանության նկատմամբ նման վերաբերմունքի խորքում ընկած է լինում քաղաքական շահը, և ուղղակիորեն դա վերաբերում է պետականության լինել-չլինելուն, ապա հայոց այդ վարքագիծը դառնում է պետականության կործանման իրական պատճառներից մեկը: Օրինակ՝ այդօրինակ օտարամետ ու «արժանապատիվ անձնանպաստ» կեցվածքը վճռական դեր է խաղացել Արշակունյաց թագավորության կործանման գործում: Հայոց նախարարները, քանի որ որոշել էին «բառնալ ի միջոյ զթագաւորութիւնն յԱրշակունեաց ազգէն» և իբր վրդովված լինելով Արտաշես թագավորի վարքուբարքից՝ արքայից արքային դիմում են հետևյալ խնդրանքով. «Բնաւ զի՛ իսկ ևս պիտոյ է թագաւոր. այլ իշխան պարսիկ ըստ ժամանակի եկեալ վերակացու լիցի մեզ, որ և զիրաքանչիւր ուրուք ի մէնջ ծանուցեալ զհպատակութիւն և զանհպատակութիւն՝ ցուցցէ՛ ձեզ»¹⁰: Պարսից արքան (որն ըստ երևույթին բեմադրել էր գահազրկման այդ խայտառակ ներկայացումը) ուրախությամբ վերացրեց հայոց պետականությունը (Արշակունյաց հարստությունը), հրնթացս գահընկեց արեց նախարարներին չմիացած Սահակ կաթողիկոսին և թագավորությունը վերածեց մարզպանության: Հետաքրքիրն այն է, որ գահազրկված կաթողիկոսն ու թագավորը նույն կարծիքն ունեին հայերի պահվածքի մասին: Կաթողիկոսը, հրաժարվելով միանալ նախարարների թագավորազրկման ձեռնարկին, նրանց հորդորում է. «Զբնիկ զձեր գտեարսդ, որպէս և ոմանք ի ձեր նախնեացն, կորուսանել մի՛ ջանայք»: Եթե կաթողիկոսը ասում է «ոմանց նման», ապա Արշակ թագավորը չի անում նման վերապահում: Պարսից արքայի այն հարցին, թե հայոց նախարարները ինչի համար են իրեն ամբաստանում, Արշակը պատասխանում է. «Ամենին ոչ գիտեմ, զի՛նչ խօսին և չարախօսեն դո՛քա զինէն, եթէ որպէս սովոր են ի բնէ թշնամանալ գտեարս իւրեանց՝ ըստ նմին օրինակի և այժմ կամին կատարել զչար կամաց իւրեանց զխնդիրս. քանզի միշտ իշխանավոյժք լեալ են և տիրատեացք»¹¹:

Դժբախտաբար, տարբեր ժամանակներում անձնապաշտությամբ ու օտարասիրությամբ թունավորված հայության մեծ մասը ազգային

¹⁰ **Ղազար Փարպեցի**, Հայոց պատմություն: Թուրք Վահան Մամիկոնյանին, Եր., 1982, էջ 56:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 54:

պետությունը չի դիտել որպես հզորանալու, բարգավաճելու, համագ-
գային խնդիրները լուծելու և սեփական ինքնությունը պահպանելու
գործիք: Ուստի պետականությունների անկումները ընկալել է որպես
սովորական երևույթ և չի փորձել դիմադրել կամ ընդվզել, ավելին՝ մեջ-
տեղ է բերել իր կրավորականությունն ու պարսովորականությունը ար-
դարացնող կրոնական կամ բնագանցական հիմնավորումներ: Օրի-
նակ՝ 378 թ. Հայաստանի բաժանումից հետո Արշակ թագավորը ցավով,
բայց իրավիճակին համակերպված, որոշում է թողնել իր նախնյաց
բնիկ աշխարհը՝ Արարատյան երկիրը, գնալ «աղքատության հետևից»,
ապրել երազային կարոտներով, երկրային այս կյանքը «քրիստոնեու-
թյամբ անցկացնել խաղաղության մեջ», քան ապրել անօրենների մեջ, ա-
մեն օր տեսնել ազգի, եկեղեցու ու թագավորության անարգվելը պար-
սից ամբարտավան իշխաններից. «Եւ խորհելով զայս ամենայն՝ յան-
կարծակի ի միտս իւր լքեալ տարակուսեալ զբարի ժառանգութենէ
զնախնեացն իւրոց՝ գնայր ի ծառայութիւն թագաւորին Յունաց»¹²: Ահա-
վասիկ, հայոց թագավորը իր մնացած կյանքը «քրիստոնեությանը խա-
ղաղ անցկացնելու» և ուրիշ թագավորին ծառայելու նպատակով լքում
է իր բնիկ երկիրը՝ անհույս դատապարտյալի նման չմտածելով անգամ
վերադարձի ու թագավորության վերականգնման մասին: Հայոց պատ-
մության մեջ բազում են պարսովորականություն ցուցանող նման օրի-
նակները: Հիշելի է Վասպուրականի Հովհաննես-Սենեքերիմ թագավո-
րը, որը, հոգնելով թշնամիների դեմ կռիվներից, 1021 թ. համաձայնվում
է բյուզանդացիների առաջարկին՝ Վասպուրականը հանձնել իրենց և
գերդաստանով ու զորքով տեղափոխվել ու բնակվել Սեբաստիայում:
Իսկ Բագրատունյաց թագավոր Հովհաննես-Սմբատը բյուզանդացինե-
րի հարկադրանքով ստորագրում է մի կտակ, որով իր մահվանից հետո
Անիի թագավորությունը հանձնում է Բյուզանդիային: Այս և նմանա-
բնույթ պատմական փաստերից առերևույթ տպավորություն է ստաց-
վում, որ կարծես հայերի գերիշխող հատվածին, այդ թվում իշխող վեր-
նախավին, բնավ ձեռնտու չէ ունենալ սեփական պետություն և ազգա-
յին իշխանություն, որ նրանց բավարարում է այլ պետությունների,
կայսրությունների, այլազգիների տիրապետության տակ գոյատևելը և
օտար պետությունների շահերին ծառայելը:

Հայոց պետականության ու իշխանության նկատմամբ բացասա-
կան վերաբերմունքի պատճառներից են նաև կառավարման մշակույ-
թի բացակայությունը և իշխանության անձնանպաստ ըմբռնումը: Պե-
տականության պայմաններում հայազգի իշխանավորները անտեսել
կամ ոտնահարել են իշխանության գործադրման ու կառավարման
տնտեսական, քաղաքական ու բարոյական սկզբունքները: Ժամանա-
կին պատմահայր Մովսես Խորենացին հայոց պետականության անկ-

---

¹² Նույն տեղում, էջ 26:

ման պատճառներից էր համարում սոցիալական դերակատարների դերագանցությունն ու սահմանագանցությունը, անիշխանական ու անբարո վարքը, մասնավորապես՝ «խստասիրտ ու չար» թագավորների անտանելի հրամանները, կառավարիչների անարդյունավետ գործողությունները, «կաշառակեր, գողերին գողակից, հափշտակող, աշխարհ ավերող» իշխանների, «տմարդի, խաբեբա, կաշառակեր, իրավունք չպաշտպանող» դատավորների չարաշահումները, «անարի, զենք ասող, կողոպտիչ, գինեմոլ» զինվորականների կեցվածքը և այլն: Հետագայում միջնադարյան հայ պատմափիլիսոփայական մտքի մեջ (Արիստակես Լաստիվերցի, Ներսես Շնորհալի, Հովհաննես Պլուզ Երզնկացի, Գրիգոր Տաթևացի և այլք) արմատավորվում է «մեղքի տեսությունը», ըստ որի՝ հայոց պետականագրկությունն ու իշխանագրկությունը պայմանավորված են հայ թագավորների ու իշխանների գործած այնպիսի «մեղքերով», ինչպիսիք են՝ աստվածային ու մարդկային օրենքները չպահպանելը, անիրավությանը ու անարդարությանը երկիրը կառավարելը, «ընդհանուր բարիքի» մասին չմտածելը և այլն:

Ազգային իշխանության նկատմամբ անվստահությունն ու անհանդուրժողականությունն ստեղծվում են նաև այն պատճառով, որ հայության մեծ մասը իշխանությունն ըմբռնել ու ըմբռնում է գերագանցապես որպես անձնական հավակնությունները բավարարելու, ինքնահաստատվելու, հարստանալու, փառատենչության, սեփական սոցիալական կարգավիճակը բարձրացնելու, իշխելու՝ մրցակից խմբի նկատմամբ սեփական անձի գերագանցությունը ապահովող ու ցուցանող գործիք և այլն: Պատմական ու ներկայի փորձը ցուցանում է, որ հայոց համար առաջնայինը անհատական, ընտանեկան, գերդաստանային, խմբային՝ կլանային, կուսակցական, հետո (այդ *հետոն* կարող է նաև չլինել) ազգային ու պետական շահերն են: Հայը առհասարակ ուզում է տեր լինել՝ ինքն իր գլխի, գործի, ընտանիքի, համայնքի, կուսակցության տերը, բայց եթե այդ ձգտումը դուրս չի գալիս իր Ես-ի նեղմիտ տիրույթներից, եթե նա անտեսում է ընդհանուրի շահերը, ապա դառնում է գավառական ու «քարանձավային» անձ՝ փոքրոգի բռնակալ, ամբարտավան կուսակցապետ, մեծամիտ խմբապետ, ինքնագոհ ավագակապետ, բարեբարի թիկնոցով գռեհիկ ու նյութապաշտ և քաղաքական պատեհապաշտ, բարոյական առումով զարմանք ու զզվանք հարուցող «ազգային ջոջ»: Եթե այդ «չնչին մարդուկը» հանկարծ հայրենիքին, հասարակությանը, պետությանը մատուցում է մի ծառայություն, ապա ձգտում է այդ ծառայությունը թանկ վաճառել հենց պետությանն ու ազգին, իրեն իրավունք է վերապահում խախտելու ու անտեսելու պետության օրենքները՝ ականա դառնալով իշխանությունը հեղինակագրկողներից ու պետության «գերեզմանափորներից» մեկը: Այսպիսի անհատը եթե իշխանական խմբի մեջ է, ապա իրեն հոչակում է օրեն-

քից դուրս «ազգային ջոջ», «ցար ու աստված» և իր սահմանափակ աշխարհայացքի ու կլանային մտածելակերպի պատճառով սեփական շահերը նույնացնում ազգային ու պետական շահերին, ավելի ստույգ՝ պետական-հասարակականը ծառայեցնում անձնականին: Այլ խոսքով՝ քանի դեռ այդ հայր իշխանության մեջ չէ, հավասարության ու արդարության, ազգային միաբանության, հայրենասիրության ու ազգասիրության ջատագով է, իսկ երբ հայտնվում է իշխանության մեջ, «մոռանում» է այդ արժեքները (թեև առիթի դեպքում դրանք պաշտպանում է հանդիսավորությամբ ու կեղծ կրքոտությամբ) և օգտվում «անհավասարության ու անարդարության ընձեռած պատեհություններից», օրինակ՝ չի զլանում անխղճաբար կողոպտել համայնական-պետական գանձարանը: «Առհասարակ,- նկատում Հ. Ասատրյանը, - նա (հայր – Ս. Զ.) սկզբունքները անձնական շահու համար օգտագործող է, չի՛ սիրում բարոյական վերահսկողութիւն եւ օրինապահութիւն – կարգապահութիւնը բացարձակ արժեք եւ նպատակ է հռչակում, երբ իշխանաւոր է. դա նրա աչքում անէծք եւ չարիք է դառնում, երբ ենթարկւում է: Իշխելիս՝ բռնաւոր, ենթարկուելիս՝ դեմոկրատ – այսպէս է հայր: Նա աշխարհը բարոյապէս արժեքավորում է իր անձնական վիճակով, դիրքով»¹³:

Նման պարագայում իշխանավորները ոչ թե **կառավարում**, այլ **իշխում** են, ընդ որում, դա ուղեկցվում է չարաշահումներով, ապօրինություններով, անձնանպաստ կամ խմբանպաստ որոշումներով, պետականության հիմնասյունների խարխլմամբ, պետականության գաղափարի հեղինակագրկմամբ, որոնց հետևանքով ժողովուրդը թերահավատ ու անվստահ է դառնում ազգային իշխանության նկատմամբ, հիասթափվում ու օտարվում պետությունից, դժգոհում իր ազգից ու բռնում գաղթի ճանապարհը և այլն: Այդպիսի պայմաններում, երբ իշխանությունը չի բավարարում ժողովրդի սոցիալական սպասումները, խոչընդոտում է մարդկանց ինքնաիրացումն ու նախաձեռնողական գործունեությունը, տարբեր հնարքներով ու արարքներով վիրավորում է նրանց ինքնասիրությունը, ապա հայր դառնում է ընդվզող, չենթարկվող, անջատողական, անիշխանական, արտագաղթող, անպատասխանատու և անտարբեր պետության ճակատագրի նկատմամբ: Օրինակ՝ պետականության նկատմամբ համատարած անպատասխանատու վերաբերմունքն առավել ցայտուն դրսևորվեց Առաջին հանրապետության գոյության ծանրագույն տարիներին: 1920 թ. հոկտեմբերի 30-ին առանց կրակոցի Կարսի խայտառակ հանձնումը ջրի երես հանեց հայոց հոգեկերտվածքային ու վարքագծային գրեթե բոլոր թերիները՝ անձնապաշտական նկրտումները, անվստահությունը թե՛ սեփական ուժերի և թե՛ պետական մարմինների նկատմամբ, բարոյալքված, հոգնած ու «պատերազմ ատող» գորքը, համատարած դասավրությունը, ալան-

¹³ Հ. Ասատրյան, Հատընտիր, Եր., «Ամարաս» հրատ., 2004, էջ 158:

թալանով զբաղված և միջազգային օգնությունները յուրացնող օտարասեր (ռուսասեր) գեներալներն ու գնդապետները, մաուզերիստ խմբապետներն ու ամեն կարգի բախտախնդիրները, համընդհանուր անպատասխանատվությունն ու ամենաթողությունը, անիշխանությունն ու անկարգապահությունը, ուրիշների շահերը սպասարկող ապազգային գաղափարախոսներն ու քարոզիչները և այլն, և այլն¹⁴: Կարսի անկման համար, իրավացիորեն գրում է Նժդեհը, պատասխանատու է ոչ միայն բարոյալքված հայոց բանակը, այլև ամբողջ հայ ժողովուրդը: Երկրում տիրող բարոյահոգեբանական վիճակի և «պատասխանատուների» անպատասխանատվության մասին սպառիչ է արտահայտվել ամենայն հայոց բանաստեղծը՝ Հովհաննես Թումանյանը՝ Առաջին հանրապետության անկումից հետո Ավետիք Իսահակյանին գրած նամակում (1921 թ., 9 դեկտեմբերի). «Կարճն ասեմ. - մենք թե դրսից, թե ներսից քանդեցինք մեր երկիրը: Գլխավորապես մենք: **Մենք** եմ ասում, և սրա մեջն է ճշմարտությունը: Մի մասը խաչագող սրիկաններ, մի մասը գողեր ու ավազակներ, մի մասը ապիկար թշվառականներ, և չերևաց մի բազմություն, գոնե մի խմբակ, որ վերածնվող երկրի շունչն ու բարոյական կարողությունը հայտնաբերեր: Էսքան աղետների ու պարտությունների մեջ ոչ մի մեղավոր չերևաց, ոչ ոք ոչ պատասխանի կանչվեց, ոչ պատասխան տվեց... Եվ ոչ մեկը գոնե անձնասպան չեղավ, որ ապացուցաներ, թե գոնե ամոթ ու խղճմտանք կա էս մարդկանց մեջ կամ էս ժողովրդի մեջ»¹⁵: Այսպիսի բարոյալքված ու հոգեբանորեն պարտված, ազգային արժեքները ուրացած, քաղաքացու գիտակցությունից զուրկ, ուրիշի հովանավորությանը սովոր, ազգային պետության ճակատագրի նկատմամբ անպատասխանատու վերաբերմունք որդեգրած մարդկանց բազմությամբ, այդպիսի «մենք»-ով անհնար է կառուցել ինչ-որ բան, անհնար է կերտել-պահպանել պետություն և սերմանել պետականամետ մտածողություն:

Առաջին հանրապետության անկումից հետո Հայաստանը խորհրդայնացվեց և ընդգրկվեց ընդհանուր պետության՝ ԽՍՀՄ կազմի մեջ, ինչը, անկախ ամեն ինչից, հնարավորություն ստեղծեց ամբողջատիրական հզոր պետականության պայմաններում վերափոխելու պետականության նկատմամբ վերաբերմունքը և ձևավորելու պետականամետ մտածողության տարրեր: Թեև այդ փորձը օգտակար եղավ նորանկախ Հայաստանի ինքնիշխանության վերականգնման և անցումային շրջանի դժվարությունները անհամեմատ անցնցում հաղթահարելու համար, այնուհանդերձ էական փոփոխություններ տեղի չունեցան կառավարման մշակույթում: Մինչդեռ ժամանակակից մարտահրավերներ-

¹⁴ Այդ մասին տե՛ս, օրինակ, **Գ. Յազճյան**, Կարսի անկման խորքային պատճառները, Եր., 2007:

¹⁵ **Հ. Թումանյան**, Երկերի լիակատար ժողովածու տասը հատորով, հ. 10, Եր., 1999, էջ 408:

րը պահանջում են արմատական փոփոխություններ պետականության և կյանքի կազմակերպման հայկական մշակույթում: Արդիական ազդ դառնալու համար հարկավոր է օր առաջ հայոց ինքնությունից «մաքրել» անհատակենտրոն ու կոլեկտիվակենտրոն մշակութակերպերի թերություններով պայմանավորված ինքնութենական մտակաղապարներն ու վարքաձևերը և ազատվել բարձրագույն արժեքների հանդեպ անտարբեր վերաբերմունքից և կյանքը կազմակերպելու հնացած ու անարդյունավետ ձևերից:

Բանալի բառեր – *ազգային ինքնություն, անհատակենտրոն և համայնակենտրոն մշակույթներ, ազգային արժեքներ, հարմարվողականություն, անտարբերություն, ծառայամտություն, ազատություն, պետական մտածողություն, իշխում և կառավարում*

СЕЙРАН ЗАКАРЯН – Армянская идентичность в контексте искажённых форм индивидуалистических и коллективистских культур. – В статье утверждается: хотя в армянской среде преобладает индивидуалистическая культура организации жизни, в ней присутствуют и элементы коллективизма (группоцентризм, фамилиацентризм), а также гибридные варианты. Причём армяне веками чаще пользовались недостатками, присущими этим культурам, нежели преимуществами, что негативно сказалось на качествах национальной идентичности. Со временем индивидуализм деформировался в эгоцентризм, а коллективизм проявился в крайних формах фамилиацентризма и группоцентризма, что сделало поведение индивидов непредсказуемым. В результате искажённого восприятия и неполноценного применения в армянской среде укоренилась раболопная политическая субкультура, конформизм, инертность, безразличие к национальным ценностям. Безразличие к собственному государству в статье объясняется преклонением перед чужим и безответственностью. Чтобы стать современной нацией, необходимо «очистить» армянскую идентичность от обусловленных эгоцентристскими и группоцентристскими культурными образами форм поведения.

Ключевые слова: *национальная идентичность, индивидуалистические и коллективистские культуры, национальные ценности, конформизм, безразличие, раболопство, свобода, государственное мышление, властвование и управление*

SEYRAN ZAKARYAN – The Armenian Identity in the Context of Distorted Forms of Individualistic and Collectivistic Cultures. – In the article the author suggests that though the individualistic culture of life arrangement prevails amongst Armenians with its horizontal and vertical relations, elements peculiar to both individualistic and collectivistic (family-centric, group-centric, party-centered) cultures and hybrid versions are present in it. Moreover, in the course of history the Armenians mostly made use of the disadvantages peculiar to those cultures than of advantages which had a negative impact on the identity characteristics and manifestations of the Armenians. Individualism has perverted over time and manifested itself mostly in the form of person-idolization, and collectivism in the utmost forms of family-idolization and group-idolization, which made the behaviour of individuals contradictory and unpredictable. As a result of distorted perceptions and incomplete usages of these two cultures some elements of an obsequious and subservient political subculture, impersonal adaptability and passivity, present-oriented and beneficiary position, unvisionary way of existence, indifference toward national values and statehood, etc., have taken roots among the Armenian. For instance, the author explains the indifferent attitude of Armenians to-

ward the national state and power by non-regulated interpersonal relations, xenophilia, and irresponsibility as well as guidance by the lifestyle of survival and false impressions about the role of their own state, the essence, and functions of power, ruling and governance in solving national problems. In order to become a modern nation the identity traits and codes of conduct of individualistic and collectivistic cultural modes conditioned by flaws should be "cleared" from the Armenian identity as soon as possible and the outdated forms of attitude towards the highest values should be eliminated.

Key words: *national identity, individualistic and collectivistic cultures, national values, adaptability, indifference, subservience, freedom, national mentality, ruling and governance*

Ներկայացվել է՝ 10.12.2019

Գրախոսվել է՝ 20.12.2019

Ընդունվել է տպագրության՝ 25.05.2020